ТЕМА 3. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ ЛЮДИНИ

Вивчення цієї теми здійснюється за таким планом:

1. Релігійно-міфологічна антропософія
2. Натуралістична (наукова) антропософія
3. Філософські проблеми антропогенезу
4. Біологічне і соціальне в людині
5. Біологія і культура в генезисі людини
6. Сфери буття людини

Конспективний виклад теми:

1. Релігійно-міфологічна антропософія

Проблема людини як унікального творіння Всесвіту належить до «вічних» філософських проблем, оскільки будь-яка філософська традиція в основі свого змісту має відношення людини до світу. Ще давні греки зрозуміли, що людина може почати філософувати тільки з пізнання самої себе. Водночас знаменита теза Сократа «Пізнай самого себе» не реалізована дотепер, хоч кожна філософська система (школа) на кожному історичному етапі людської цивілізації намагалася висунути свою концепцію людини. Однак у цих концепціях природа людини не набула чітких і зрозумілих характеристик, а навпаки, породжувала ще більше запитань, аж до сумнівів щодо існування такої природи. Такий стан розв'язання цієї проблеми обумовлювався значною мірою загадковістю походження людини, складністю її структурних елементів та їхніх об'єднуючих чинників. Теорія антропогенезу в сучасній науковій картині світу також постає здебільшого як процес із багатьма невідомими. Це пояснюється тим, що, як зазначав відомий дослідник «феномена людини» французький філософ і антрополог П'єр Тейяр де Шарден, людина є найтаємничішим об'єктом науки, який постійно спантеличує дослідників. Оскільки людина є вершиною еволюції, то розшифрувати її природу, на його думку, означає, по суті, не що інше, як спробу з'ясувати механізм утворення світу та його перспективу.

Перші цілісні уявлення про людину зародилися не у філософії і не в науці, а проявились у надрах релігійно-міфологічної віри: міфологія Давнього Сходу, антична релігійно-міфологічна традиція, християнська традиція (Біблія - Старий завіт) тощо. На первісних етапах історії людям притаманні різноманітні міфологічні та релігійні форми самосвідомості. У легендах, переказах, міфах, як частині історії духовного розвитку людства, й розкривається розуміння природи, призначення і сенсу людини та її буття.

У міфологічній свідомості поява і розвиток людини нерозривно пов'язані з генезою Космосу, з природою, невід'ємною частиною якої вона себе вважала. Так, у тібетських міфах Космос і Перша Людина народились із Світла і, по суті, складаються зі Світла. Спочатку люди були безстатеві, вони володіли внутрішнім світлом і випромінювали його. Сонця і Місяця не існувало. Коли у

людини прокинувся сексуальний інстинкт і з'явилися статеві органи, Світло в ній погасло, а на небі з'явилися Сонце і Місяць.

Згідно з іншою поширеною міфологічною традицію (що існувала й на теренах сучасної України) первісні люди були «земнонародженими» (звідси й поширений культ Землі-матері). Вони жили в гармонії між собою і природою, «позбавлені пам'яті про минулі покоління». Зі зміною обертання Всесвіту земнонароджене плем'я було знищене, як писав Платон. Коли нормальне обертання Всесвіту відновилося, живе створіння вже не могло зароджуватися в землі з частин іншого роду. Подібно до Космосу, якому Творець повелів бути у своєму розвитку самодостатнім, так і частинам його та сама влада наказала якомога самостійніше зачинати, народжувати і годувати потомство.

Основні уявлення людей міфологічного світогляду про їхні витоки, як і витоки живого взагалі, пов'язані з тотемічними символами. Ці символи об'єднують переважно назвою «чуринга» (видовжені пласкі камені (іноді галька) із реалістичним чи схематичним зображенням тотемічних пращурів), що уособлювала тіло тотема й водночас тіло (або його частину) хазяїна чуринги. Вона не лише втілювала історію народу і загальний початок усіх частин Всесвіту, які стосувалися людини та її життєдіяльності, а й була зосередженням зародків тварин, рослин і людини. Вважалося, що під час певних обрядових дій зародки (образи людей) «оживають», «вискакують» із чуринги, а закінчивши своє життєве коло, повертаються до неї. Чуринга сприймалася як вищий символ єднання минулого (героїчної епохи тотема) і сучасності, єднання людини, людства та природи.

У багатьох народів збереглися уявлення і про своєрідний колообіг душ - зародків, від яких народжувалися люди і тварини. Ненароджені душі перебували у верхів'ях рік, джерельних водах, горах тощо, куди після закінчення певного життєвого циклу вони поверталися. Побутує думка, що світ мертвих і світ зародків, можливо, був одним і тим самим світом.

За Овідієм, тотемом для створення людей є змішана з річковою водою земля, а перші люди створені Геєю-Землею з крові дітей Геї та Урана. У пізньоаккадському «Оповіданні про Атрахасиса» повідомляється про створення людей із глини і крові вбитого божества. Ймовірно, зазначає відомий український історик, автор оригинальної космоархеологічної концепції Микола Чмихов (1953-1994), глиняними були й камені-тотеми, які для забезпечення народжуваності дітей, за віруванням, скидало з неба на землю слов'янське божество Род. Індійці вважали, що люди виникли з тіла вселенського першопращура Пуруші (санскр. - «людина», «чоловік»).

До XIX ст. у європейській думці панівною була теїстична антропологічна концепція. Згідно з нею людина є актом божественного творіння. Класичну релігійну модель появи людини подано в Біблії у Книзі Буття: в кінці першої глави і на початку другої. У другій главі (текст якої є давнішим - IX-VIII ст. до н. е.) так описано процес творення людини Богом: «І сотворив Господь Бог людину із пороху земного і дихання життя вдихнув у ніздрі її, і стала людина живою душею» (Бут. 2:7). У першій главі (VI ст. до н. е.) створенням людини завершує шестиденний цикл створення світу Богом: «І сказав Бог: «Сотворімо

людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею...» (Бут. 1:26). Книга Буття розкриває сутність людини та її походження як одне ціле, оскільки сутність людини пояснюється її походженням. Отже, Біблія дає синтез християнської антропології (походження людини) і християнської антропософії (вчення про людину як єдність тіла, душі та духу). У біблійній оповіді про походження людини чітко розмежовані сфера природного або космічного (генеалогія людини виводиться з неорганічного світу), біологічного (людина з'являється слідом за вищими представниками тваринного світу і підпорядкована біологічним законам тваринного буття) і духовного (Бог створив людину «душею живою», як і все живе, але людина не лише жива душа, вона є образом і подобою Бога, а тому є не лише тіло і душа, а й дух).

2. Натуралістична (наукова) антропософія

На сьогодні немає єдиної наукової теорії походження людини. Існуючі концепції на основі різних гіпотез намагаються пояснити появу людини на Землі. Найусталенішою, а отже й найпоширенішою, є еволюційна концепція, з утвердженням якої в XIX ст. почалося інтенсивне наукове осмислення проблеми антропогенезу.

Еволюційний процес, як правило, поділяють на три стадії.

1. Космічна еволюція. Розпочалася приблизно 10 млрд років тому. За цей час Космос, а отже й Сонячна система змінювалися, створюючи умови для зародження життя. Утвердженню такого різновиду еволюції сприяли досягнення шотландського вченого-геолога Джеймса Геттона (1726-1797) та французького астронома, математика, фізика П'єра Симона де Лапласа (1749-1827). Геттон сформулював теорію еволюції геологічних формацій Землі, показавши її геологічну історію як повторення циклів руйнування одних континентів і виникнення інших, через вияв схожості сучасних і давніх геологічних процесів. С. де Лаплас запропонував свою космогонічну гіпотезу походження Сонячної системи.

2. Біологічна еволюція. Розпочалася приблизно 3-4 млрд років тому. Зумовила існування нині на Землі щонайменше двох мільйонів біологічних видів (1,5 мільйона тваринного й 500 тисяч рослинного походження), одним з яких є людина. У дослідженні цього процесу велика заслуга французького природодослідника Жана-Батиста Ламарка (1744-1829). Він створив достатньо цілісну концепцію еволюції живої природи. Згідно з нею види тварин і рослин постійно змінюються, ускладнюються в своїй організації під дією зовнішніх чинників і своєрідного внутрішнього прагнення всіх організмів до вдосконалення. Проголосивши принцип еволюції загальним законом живої природи, Ламарк, однак, не з'ясував її причин. Зробив це відомий англійський дослідник Чарльз Роберт Дарвін (1809-1882). У своїй знаменитій праці «Походження видів шляхом природного відбору» (1859) він подолав однолінійний детермінізм Ламарка, показав, що еволюція в органічному світі здійснюється під впливом трьох основних чинників: мінливості, спадковості та природного відбору. Мінливість є основою утворення нових ознак у будові та

функціях організмів. Спадковість закріплює ці ознаки та особливості. У процесі природного відбору в боротьбі за виживання зникають організми, які не здатні пристосуватися до нових умов існування. Завдяки цьому єдиному процесу організми в результаті еволюції нагромаджують все нові пристосувальні ознаки, що врешті-решт і зумовлює появу нових видів.

3. Культурна еволюція. Розпочалася 2-3 млн років потому. У процесі цієї еволюції з'явилася людина. Теорія природного походження Дарвіна не могла розкрити сутність культурної еволюції, оскільки не брала до уваги або виключала такі моменти, як якісна відмінність розуму людини від тварини, роль праці в процесі антропогенезу та вплив соціального фактора на цей процес, що відіграли істотну роль в антропосоціогенезі, оскільки сприяли зміцненню соціального досвіду людини, її навичок, умінь, засобів мислення.

Для розуміння природи культурної еволюції суттєве значення має мутаційна теорія еволюції голландського вченого Хуго де Фріза (1848-1935). Згідно з нею нові види виникають стрибкоподібно в результаті великих одиничних мутацій у генному спадковому апараті. Ідея стрибкоподібного розвитку життя, зокрема й антропогенезу, набула розвитку в сальтаціоністських концепціях, представники яких, спираючись на найновіші досягнення молекулярної біології, біології розвитку, палеонтології та інших наук, надають вирішального значення в еволюції випадковим явищам, зокрема глобальним катастрофам.

Такі точки зору добре узгоджуються з теорією самоорганізації систем. В її основу покладено принцип самоорганізації як рушійної сили розвитку будь-яких відкритих систем, що обмінюються із середовищем речовиною та енергією. Перехід одного якісного стану в інший у цих системах відбувається як стрибкоподібний процес, який переводить відкриту нерівноважну систему, що досягла свого критичного стану, в якісно новий стійкий стан з вищим рівнем складності та впорядкованості. При цьому вибір кінцевого стану системи після стрибка (флуктуації) є випадковим.

У космічній еволюційній концепції Т. де Шардена антропогенез розглядається в контексті космогенезу — постійної взаємодії двох якісно відмінних світових енергій: механічної та психічної. Перша зумовлює розширення, друга - концентрацію. В процесі космогенезу відбувається зростання психічного через його концентрацію і примноження форм його вияву. До того ж, на думку Шардена, у Всесвіті діють фізичні константи (стала сильних і слабких взаємодій, стала Планка, граничність швидкості світла тощо), які в комплексі зумовлюють його наявний стан, який уможливив появу людини.

У своїй знаменитій праці «Феномен людини» Шарден доводить, що перехід до «феномена людини» відбувався не лише через морфологічні зміни і природний відбір, як у Дарвіна, а визначався, крім цього, ще й внутрішніми силами самого організму homo sapiens, трансформацією її свідомості, зокрема появою рефлексивної здатності, що полягає в усвідомленні своєї свідомості. Тварина, на думку дослідника, знає дещо про світ, але вона не знає, що саме вона знає. Людина усвідомлює свою свідомість, і це робить її перебування у світі новою формою буття, підносить процес еволюції до нового рівня.

Істотною властивістю людського життя, за Шарденом, є і його здатність використовувати для свого розвитку випадковості. Життя розвивається, зазначав він, через гру шансів, але впізнаних і схоплених, тобто психічно відібраних шансів.

Заслугою вченого є й те, що він у межах еволюційної концепції, яка має загалом нелінійний характер, обґрунтував єдність біологічної та соціальної природи людини. Т. де Шарден вибудував такий ланцюг еволюції людини: австралопітек - пітекантроп - синантроп - homo sapiens.

З огляду на сучасні досягнення природознавства цей ланцюг дещо доповнений і має такий вигляд: рамепітек (найдавніший предок людини, що жив на території від Індії до Африки близько 15-14 млн років тому) - сівапітек (проживав на території Азії приблизно 10-9 млн років тому) - австралопітек (жив на території Африки 5 - 4 млн років тому) - зінджантроп (людина вміла, що жила на території Африки приблизно 2 млн років тому) - пітекантроп (жив 1,9-0,65 млн років тому) - синантроп (400 тис. років тому) - неандерталець (рання форма homo sapiens, жив приблизно 130-50 тис. років тому) - homo sapiens (40-35 тис. років тому).

Антропогенез не слід розглядати як єдиний, чітко означений лінійний процес. До того ж слід мати на увазі, що, по-перше, у процесі еволюції постійно виникали нові розгалуження, більшість яких досить швидко зникала, по-друге, у кожний період часу існувало багато паралельних еволюційних ліній, що походили від спільного нащадка. Нарешті, походження людини пов'язане із зародженням життя на Землі, що лишається поки що таємницею. Тому розглянуті точки зору є лише гіпотезами. Існує гіпотеза й про позаземне (космічне) походження людини. Згідно з нею земна людина є продуктом «селекційної діяльності» на Землі вищої цивілізації; еволюційний процес живого у земних умовах неодноразово коригували штучно.

У наукових розробках проблеми антропогенезу ще багато невідомого, не з'ясованого до кінця, не проаналізованого, а отже, такого, що підтримується однією групою вчених і водночас заперечується іншою. І це зрозуміло, оскільки йдеться про найдивовижніше творіння - людину.

3. Філософські проблеми антропогенезу

Проблема людини є однією з найактуальніших у філософії. Однак лише в сучасній філософії виник окремий напрям - філософська антропологія.

Філософська антропологія - напрям, завданням якого є системне вивчення й обгрунтування сутності людського буття та людської індивідуальності.

Нерідко термін «філософська антропологія» тлумачать у ширшому значенні - як філософське вчення про людину, або філософію людини. У такому сенсі вживається він і в цьому посібнику.

Щоб збагнути сучасний стан філософії людини, необхідний історичний екскурс розв'язання проблем людини. Кристалізація філософського розуміння людини, особливо на початкових етапах розвитку філософії, відбувалася на основі міфів, легенд, переказів і закладених у них ідей, образів, понять, а також

своєрідного діалогу між міфологією та філософією, що тільки «спиналася на ноги» у своєму розвитку.

У філософії Давньої індії, наприклад, людина мислилась як частина світової душі, а людське життя розуміли як певну форму нескінченного ланцюга перероджень. Це відповідало концепції коловороту життя (сансари), яка була найважливішою складовою Упанішад - текстів, які водночас виражали міфологічний, релігійний і філософський світогляди. У вченні про переселення душ межа між живими істотами (рослинами, тваринами, людиною і богами) є дуже умовною, рухливою, непостійною. Тільки людині притаманне прагнення до свободи, до вивільнення від пристрастей і принад емпіричного буття з його законом сансари - карми.

У давньогрецькій філософії спочатку людина не існує сама по собі, а є складовою системи певних відносин, що тлумачаться як абсолютний порядок і Космос. Людина в такому контексті мислилась як частина Космосу, як мікрокосм, що був відображенням макрокосмосу (частина Космосу в межах людського сприйняття), який розуміли як живий організм. Такі погляди на людину обстоювали представники Мілетської школи.

Безпосередньо антропологічна проблематика знаходить свій вияв у діяльності софістів і в творчості автора філософської етики Сократа, які вводять людину в буття як головну дійову особу. «Мірило усіх речей - людина» - основоположний принцип софістів. Платон стояв на позиціях антропологічного дуалізму душі і тіла, хоча душу вважав субстанцією, яка й робить людину людиною, а тіло розглядав як ворожу їй матерію. Тому від якості душі залежала й загальна характеристика людини, її призначення і соціальний статус. У концепції Арістотеля людина розглядається як істота соціальна, державна, політична. На його думку, той, хто не здатний до спілкування, оскільки вважає себе істотою самодостатньою і не відчуває потреб в чомусь, уже не є елементом держави. Він стає або твариною, або божеством. Арістотель звертає увагу ще на дві відмітні ознаки людини - її розум і мову. «Лише людина з усіх живих істот володіє мовою», - зазначав він. Тому соціальність, розумність, і мова є тими основними характеристиками, що виокремлюють людину з-поміж живих істот.

У середньовічній філософії людину трактували передусім як частину світового порядку, встановленого Богом. Вона здебільшого розглядалася як єдність божественної і людської природи, яка знаходила свій вияв в образі Христа. А. Блаженний, наслідуючи Платона, вважав, що людина є протилежністю незалежних душі й тіла, але тільки душа робить людину людиною. Вона є її іманентною субстанцією. Ф. Аквінський у тлумаченні проблеми людини спирався на вчення Арістотеля, трактував людину як проміжну істоту між тваринами й ангелами. Він обстоював єдність душі і тіла, вважав, що душа визначає сутність людини. Людина, на його думку, є особистісною єдністю душі і тіла. Душа - нематеріальна субстанція, але вона виявна тільки в тілі. Незважаючи на деякі розбіжності, філософська культура християнства, відкривши внутрішній духовний світ людини, зробила крок уперед в осягненні людини порівняно з античною філософською класикою.

Філософія Нового часу, хоча й не звільнилася повністю від релігійного впливу, проблему людини вирішує не в містичному світлі, а в реальних земних умовах, утверджуючи її природний потяг до добра, щастя, гармонії. Цій філософії органічно притаманний гуманізм і антропоцентризм, вона часто пронизана ідеєю автономії людини, вірою в її безмежні можливості. У Новий час до визначальних ознак людини було віднесено те, що вона силою свого розуму створює знаряддя праці, щоб збільшити власну продуктивну спроможність. Набуває поширення механістичний погляд на людину як своєрідну машину (Р. Декарт, Ж.-О. Ламетрі, П.-А. Гольбах, Д. Дідро, К.-А. Гельвецій). Людський організм (на який впливає свідомість і відчуває на собі зворотний вплив) - це самостійна заводна машина на зразок годинникового механізму. Ще однією відмітною рисою філософської атропології цього часу є тлумачення людини як продукту природи, цілком детермінованої її законами. За словами П. Гольбаха, вона «не може - навіть подумки - вийти з природи».

У німецькій класичній філософії проблема людини перебувала у центрі філософських пошуків. Зокрема, І. Кант вважав питання «що таке людина?» головним питанням філософії, а саму людину — «найголовнішим предметом у світі». Він дотримувався позиції антропологічного дуалізму, але його дуалізм - це не дуалізм душі і тіла, як у Декарта, а морально-природний дуалізм. Людина, за Кантом, з одного боку, належить природній необхідності, а з іншого - моральній свободі та абсолютним цінностям. Як частина чуттєвого світу явищ, вона підпорядкована необхідності, а як носій духовності - людина вільна. Відмітною рисою людини, за Кантом, є самосвідомість, яка й вирізняє її з-поміж інших живих істот.

Гегель у своїй антропологічній концепції зосередився на вираженні становища людини як суб'єкта духовної діяльності і носія загальнозначимого духу і розуму. Особа, зазначив він, на відміну від індивіда, починається тільки з усвідомлення себе як істоти «нескінченної, загальної і вільної».

Незважаючи на те, що представники німецької класичної філософії додали до загальної характеристики людини такі нові риси, як «духовність», «духовна діяльність», ці риси не набули необхідного якісного виміру, оскільки їх антропологічні концепції, як і вся їх філософія, були пронизані виключно духом раціоналізму.

І лише в сучасній філософській думці з її яскраво вираженим прагненням наблизитися до окремо взятої живої людини, з відкриттям глибинної людської ірраціональності внутрішній світ людини, її духовність набувають необхідної оцінки. Першим, хто насмілився перервати пісні тріумфу, які розспівував чистий інтелект, за словами Е. Фромма, був З. Фрейд. Він показав, що розум - найцінніша і найлюдськіша властивість людини - сам піддається змінному впливу пристрастей, і тільки їх розуміння може звільнити розум і забезпечити нормальну працю. У творах Фрейда відображено глибоку діалектику соціального і біологічного (природного) в людині. Він розкрив силу біологічних бажань, їхню відносну самостійність, здатність до сублімацій, тобто можливість «перемикати» власну енергію як на суспільно корисну працю, так і входити в конфлікт із соціальним, з нормами культури і, за певних

умов, здобувати над ними перемогу, а за їхнього гальмування (приглушення) бути джерелом неврозів.

Двоїстість, суперечливість людської природи формує її цілісність через єдність внутрішнього душевного життя. Цей складний синтезуючий процес у поєднанні з активною зовнішньою свідомою діяльністю і формує людину. Без нього, за словами М. Бердяєва, вона була б лише поєднанням окремих шматків і уламків. Внаслідок цього творчого акту долається тваринна природа людини, реально зростає її свідомість, формується її невід'ємний атрибут - духовність.

Духовність - міра людяності як данність, що закорінена у глибини внутрішнього життя людини і завдяки якій природна людська індивідуальність може реалізувати себе як особу.

У новітній філософії з'являється ще одна важлива риса у тлумаченні специфічних особливостей людської природи - її здатність до трансцендентування. Людину можна визначити як живу істоту, яка може сказати «Я», усвідомлювати сама себе як самостійну величину, - зауважував Е. Фромм. Тварина живе серед природи і не трансцендентує її, вона не усвідомлює себе і не має потреби в самототожності, як це властиво людині. Цю думку підтримує і М. Шелер, стверджуючи, що тільки людина - оскільки вона особистість - спроможна піднятися над собою як живою істотою і, виходячи з одного центру ніби потойбік просторово-часового світу, зробити предметом свого пізнання все, зокрема й саму себе.

Тому тільки людина має здатність піднятися над собою, ідеально відмовитись від своєї емпіричної природи і піднявшись над нею, аналізувати, оцінювати її. Тільки духовне начало в ній, принципово відмінне від усіх емпіричних якостей (зокрема, й інтелектуальних), що виходить за межі її емпіричної природи взагалі, є те щось, що властиве самій лише людині і що визначає її справжню своєрідність. Такі погляди поділяли М. Гайдеггер, М. Бердяєв, В. Соловйов, С. Франк, М. Шелер, Ж.-П. Сартр та багато інших філософів.

Отже, філософи на різних етапах розвитку філософії прагнули розгадати природу людини, віднайти в ній своєрідне щось, завдяки чому людина є людиною. Водночас зміст, розуміння цього сутнісного чинника інтерпретувалися по-різному, що цілком закономірно з огляду на різні епохи, в яких жили філософи, і на надзвичайно складний та суперечливий об'єкт вивчення - людину. Тому доцільними є виокремлення не якогось одного, а кількох невід'ємних ознак людського, зокрема:

- наявність розуму (ця концепція найпоширеніша і досить стійка. Від Арістотеля до І. Канта, від Г. Гегеля і К. Поппера вона майже не зазнала суттєвих змін);

- соціальність (людина є істотою, буття якої через необхідність (потреба добування їжі, захисту і відтворення собі подібних, набуття власне людських якостей) пов'язане з соціальною організацією);

- цілеспрямована діяльність (людина є істотою, що свідомо творить. Тварина діє завдяки властивій їй структурі інстинктів, а людина реалізує себе через цілеспрямовану діяльність із створення необхідних умов для задоволення

її біологічних, соціальних і духовних потреб передусім створенням знарядь праці);

- здатність творити символи, насамперед слово (завдяки слову людина спілкується, полегшує і поліпшує процес суспільної діяльності - трудової, соціальної, політичної, духовної);

- духовність як міра якісності особи, її людськості (те, що надає людині неповторної унікальності з-поміж усього живого на планеті; те, що властиве тільки їй. Ця визначальна якість є не зовнішньо сформованим феноменом, а надбанням активності самої людини, самоспрямованої на задоволення своїх внутрішніх природних потреб).

Наведені ознаки взаємопов'язані й характеризують людину як складну діяльну цілісність, що своєрідно поєднує свої складові в руслі концепції некласичної парадигми «все в усьому» (принцип Маха). Аналізувати таку цілісність можна тільки через осмислення всієї повноти її сутнісних форм та умов існування в синергічному аспекті. Завершуючи розгляд природи, сутності людини, слід звернути увагу на співвідношення понять «людина», «індивід», «особа», «індивідуальність», які іноді вживають як взаємозамінні, тотожні. Ці поняття є однопорядковими, але не ідентичними. Найбільш загальним поняттям є «людина».

Людина - поняття, що відображає загальні риси людського роду, тобто характеризує родову істоту.

Індивід - окремий представник людського роду, окремо взята людина (немовля - індивід з його антропологічними властивостями, або одиничне від сукупності).

Особа - людський індивід, узятий в аспекті його соціальних якостей (погляди, цінності, інтереси, моральні переконання тощо), тобто це людина, що пройшла процес соціалізації.

Індивідуальність - неповторний, самобутній спосіб буття конкретної особи як суб'єкта самостійної діяльності, індивідуальна форма суспільного життя людини на противагу типовості, загальності.

Вона виражає власний світ індивіда, його особливий життєвий шлях. Виявляється в рисах темпераменту, характеру, у специфіці інтересів, якостей інтелекту, потреб і здібностей індивіда. Людина стає індивідуальністю, коли її особистість збагачується одиничними та особливими, неповторними властивостями.

4. Біологічне і соціальне в людині

Сутнісні риси людини не є сталою даністю при народженні. Вони набуваються людиною у процесі її життєдіяльності, через взаємозв'язок із зовнішнім предметним світом. Філософська традиція, започаткована С. Керкегором і К. Марксом і згодом підтримана В. Джемсом, А. Бергсоном і Т. Тейяром де Шарденом, розглядає людину як таку, що сама формує себе, творить сама себе, тобто набуває сутності. Тобто людина не є розумною істотою, а стає нею, як і свідомо творчою, соціальною, такою, що володіє мовленням, формує власну духовність. Ці властивості не виникають на

порожньому місці, хоча й під соціальним впливом. Вони мусять мати певну потенційну основу, константу, якою є людське тіло як частина природного світу. «Людина створена таким чином, - писав І. Кант, - що враження і хвилювання, викликані зовнішнім світом, сприймає за допомогою тіла - видимої частини її істоти, матерія якої слугує не тільки для того, щоб закарбувати в [...] душі першої поняття про зовнішні предмети, а й необхідна для того, щоб внутрішньою діяльністю відтворювати і пов'язувати ці поняття, одне слово, для того, щоб мислити». Тобто природний організм людини є активним чинником формування її сутнісних рис і властивостей. Біологічне в людині - людський організм з його структурами і функціями, специфічною для людини нейрофізіологічною організацією і властивою їй вищою нервовою діяльністю.

Біологічне є найвищим рівнем природного, який інтегрує в собі фізичне і хімічне, найзначущіша його частина. Це сукупність загальних суттєвих ознак і властивостей людей як виду. Особливостями людського організму є: пряма хода на двох ногах, розмаїття функцій рук, бінокулярний (стереоскопічний) зір, великий мозок (наявність глибоких звивин на мозку істотно визначає розумові здібності людини). Біологічні особливості людини передаються від покоління до покоління, записані в генетичній програмі, яку репрезентують молекули ДНК. Генетична програма розвитку організму забезпечує видову визначеність людини; расову належність; впливає на тип вищої нервової діяльності та численні індивідуальні особливості морфологічного характеру (ріст, колір волосся, форму обличчя, силу голосу, тривалість життя тощо). Біологічно обумовлені не лише видова визначеність чи стійкі варіації виду, наприклад, раси, а й такі періоди індивідуального життя, як дитинство, зрілий вік, старість. Біологічно визначаються й певні підструктури особи, зокрема темперамент, окремі риси характеру, статеві та вікові властивості психіки, природні здібності (пам'ять, художня творчість, обдарованість у музиці, математиці тощо). Таким чином, людина, ставши істотою соціальною, не позбулася біологічної індивідуальності. Хоч які були б соціальні умови, і вони не можуть усунути генетичної різноякісності людей згідно з хромосомною теорією спадковості. Натомість вроджені анатомо-фізіологічні особливості людини зумовлюють її здатність до засвоєння певних соціальних програм, до трудової діяльності та мовлення, особливо гнучкість, неспеціалізованість спадкової програми поведінки, яка робить людину слабшою порівняно з тваринами і одночасно дає їй величезні переваги. Отже, якість людини, її здібності у загальному вимірі є результатом поєднання трьох факторів: біологічного (задатків), соціального (соціальне середовище і виховання) і психічного (внутрішнє «Я» людини, її воля тощо).

Тобто людина підпорядкована як законам живої природи, так і суспільним законам, законам власної цілісності. Людина не існує поза суспільством, але її немає і без особливого роду природних якостей.

Розглядаючи проблеми соціального і біологічного, слід уникати двох крайностей: абсолютизації соціального фактора - пансоціологізму і абсолютизації біологічного фактора - панбіологізму. У першому випадку

людина постає як абсолютний продукт соціального середовища, а в другому - абсолютизується біологічна природа людини. Біологічне і соціальне в людині нерозривно пов'язані. Біологічне в людині здійснюється і задовольняється в соціальній формі. Природно-біологічний бік існування людини опосередковується й «олюднюється» соціокультурними чинниками. Це стосується і задоволення таких суто біологічних потреб, як продовження роду, харчування тощо. Інша річ, що соціальність буває різною, може набувати й нелюдських форм, здатна навіть вбити людину, яка її створює і відтворює, або перетворити людину на «гвинтик», «мурашку» суспільної організації. Та за будь-яких обставин новонароджена людина стає людиною тільки за умови своєчасного проходження певного періоду соціалізації. Якою вона буде - доброю чи злою, байдужою чи співчутливою, щедрою чи жадібною - залежить від якості соціального середовища. Отже, людина є цілісністю, якій внутрішньо притаманні діяльність і варіативність (унікальність) як наслідок поєднання взаємодії її соціальності та природності.

5. Біологія і культура в генезисі людини

Розглядаючи співвідношення органічної (генної) і культурної еволюції людини, слід брати до уваги такі біологічні відмінності людини від тварини, які були помічені вченими на початку XX ст.

1. Дитина людини, порівняно зі звірятами, народжується неготовою до самостійного життя. Її органи не мають чіткої програми поведінки, відсутня спеціалізація щодо пристосування органів до зовнішнього світу. В неї малий набір інстинктів і немає вродженої програми взаємодії органів. (Вона, наприклад, навчається ловити кульку ручкою, тобто узгоджувати перцепцію (образ предмета) і рухи рукою.) Дитина подібна до ембріона, в якому ще не спеціалізувалися функції, не утвердилися інстинкти.

2. Період статевого дозрівання людини в три-чотири рази триваліший, ніж у найближчих до неї приматів. Це явище має назву ретардації (запізнення).

Доцільність цих особливостей очевидна. Дитина народжується з пластичною (незатверділою) біологією для того, щоб засвоїти «іншу природу» - культуру. Ослаблений біологічний код передбачає необхідність засвоєння соціально-культурного коду. Рука не має чітко спеціалізованої програми дії, як, наприклад, передня кінцівка мавпи. Рука навчається діяти. Вона буде діяти «за наказами», тобто за культурною програмою. Саме тому вона може виконувати найрізноманітніші трудові операції, може розвинутися в руку віртуоза-музиканта, хірурга та ін.

Доцільність ретардації також очевидна. Помічено, що тварини легше «навчаються» (виробляють умовні рефлекси) в період достатевого дозрівання, коли їхня психіка пластична, менш консервативна. Отже, природа мовби спеціально розтягнула його, щоб дитина могла засвоїти культуру. І справді, саме в цей період вона формується як людина - засвоює мову, мораль, навчається оперувати знаряддями праці. Цей період іще називають первинною соціалізацією. Існує певна узгодженість (координація) біологічного «дозрівання» і засвоєння елементів культури на зразок заздалегідь установленої

гармонії. До року дитина спинається на ноги, до двох - починає говорити, трохи пізніше вчиться справляти свої життєві потреби. І знання відповідно до його складності засвоюються, як правило, в певному віці. Діти, потрапивши маленькими до звірів, навіть якщо з 10-12 років знову починають жити серед людей, практично залишаються звірами, оскільки час для формування їх як людей було втрачено. Отже, ретардація є доцільною, бо коли б людина відтворювала собі подібних з 3-4 років, вона не могла б стати культурною істотою.

Людина від природи не є твариною, або, як висловлювався Ф. Ніцше, вона є «зіпсованою твариною». Порівняння зазначених вище особливостей біології людини і особливостей тварини дали підставу німецькому мислителю Арнольду Гелену (1904-1976), який розробляв проблеми філософської антропології, для висновку, що культура ніби запланована (передбачена) в біології людини. При цьому культура не є надбудовою над біологічною природою людини, а формується в узгодженні з нею. Дитина спинається на ноги, бо така можливість закладена в будові її скелета, вона може заговорити, бо її гортань пристосована (запланована) до артикуляції звуків тощо. Які можливі пояснення подібного органічного поєднання біології та культури в людині? Спроби осмислити проблему людини, керуючись не вірою, а розумом і фактами, а саме на цьому ґрунтуються науковий і філософський підходи, - виводять на одну з двох відповідей.

1. Зачатки трудової діяльності в поєднанні з природним добором зумовили трансформацію природи людини. Такого погляду дотримується марксизм. Він викладений у праці Ф. Енгельса «Роль праці у перетворенні мавпи в людину». Аргументом на його користь є явище доместикації - зміни природи тварин під впливом їх одомашнення. Собаку і вівцю людина приручила приблизно 12 тисяч років тому, і вони суттєво змінили свою природу порівняно з їхніми дикими родичами. А людина «одомашнює» себе вже не менше трьох мільйонів років. Однак генетики висувають серйозні аргументи проти такого пояснення. На їхню думку, радикальна зміна природи людини не могла відбутися на основі природного добору чи впливу культури, тому вони сформулювали іншу точку зору.

2. Зміни природи людини зумовлені сильними мутаціями (відпрацьовуються ймовірні механізми, що спричинили неспеціалізований стан органів дитини при народженні, а також ретардацію). У результаті цих змін людина, будучи беззахисною і немічною, могла вижити тільки нетрадиційним способом - через використання знарядь праці та створення світу культури.

Якщо в першій концепції культура розглядається як причина трансформації людини в біологічно неповноцінну істоту, то в другій, навпаки, біологічна неповноцінність людини є причиною виникнення культури, вона постає як компенсація цієї ущербності. Яка з цих концепцій більш істинна, чи, можливо, вони підступаються з різних боків до істини - на це запитання палеонтологія (наука про історичний розвиток організмів у взаємозв'язку з навколишнім середовищем) і біологія людини ще не дали остаточної відповіді. Та й, зрештою, це не проблема філософії.

Перехід від тваринної істоти до істоти культурної передбачає наявність певних біологічних передумов:

- культура може існувати лише в спільноті, яка забезпечує неперервний процес самовідтворення культури. Це означає, що наші далекі тваринні предки повинні були жити стадами. До речі, життя термітів чимось дуже подібне до життя суспільства: в ньому існує біологічна ієрархія, своєрідний «поділ праці». Тобто уже сама організація біологічної спільності в чомусь ніби вивершується над біологічним рівнем;

- основою культури є розум, а його передумовою - високорозвинутий мозок, який визначає здібності істоти. Логічно припустити, що в наших тваринних предків мозок був значно розвинутіший від інших тварин;

- культура - це діяльність, праця, вона передбачає застосування знарядь праці. А це можливе лише за певної будови «робочих органів». Дельфіни і свині - досить здібні біологічні істоти, але через відсутність придатних кінцівок не можуть продукувати культуру і створити світ культури. Хобот слона може маніпулювати речами, але його можливості обмежені.

Отже, «місточок», через який наші тваринні предки перебралися в царство культури, був дуже вузьким, передбачав збіг багатьох сприятливих випадковостей. Незалежно від світоглядних засад більшість дослідників вважає, що праця (цілеспрямована діяльність) відіграла фундаментальну роль у формуванні особливого відношення людини до світу і до самої себе.

А. Гелен стверджував, що дія (а його розуміння дії тотожне праці) може бути відправним пунктом у розумінні людини: «Всю організацію людини можна зрозуміти, виходячи з дії... Під дією слід розуміти передбачувану спрямовану зміну дійсності, а сукупність змінених таким чином фактів... слід назвати культурою».

Праця суттєво змінила відношення предків людини до світу. Відомо, що тварина живе у вузькій екологічній ніші. Її органи спеціалізовані та пристосовані до зовнішнього середовища, яке є ніби продовженням її тіла. Тварина реагує лише на сприятливі або небезпечні для неї подразники середовища. Всі інші залишаються поза її увагою. Для людини, завдяки здатності планомірно перетворювати навколишні речі, не існує нейтральних подразників чи речей. Все (камінь, дерево, рослина тощо) може безпосередньо чи опосередковано бути придатним для виготовлення знарядь, одягу, їжі. Людина, як висловився засновник філософської антропології М. Шелер, на відміну від тварини, «відкрита світу», вона «має світ». Вона не включена у світ як його органічна частина, а підноситься над світом, між нею і світом існує своєрідна дистанція.

Дещо по-іншому осмислює специфіку людського відношення до світу Гелен. На його думку, людина створила своїм середовищем сферу культури. Її відношення до світу опосередковане культурою. Завдяки цьому людина освоїла майже всю земну кулю і навіть вирвалася за межі Землі. Вона не цілком залежить від природного середовища, тому що захищена штучним середовищем - сферою культури. Її «відв'язаність» від середовища існує не лише практично, а й у думках. Подумки людина здатна подолати обмежені

просторово-часові параметри свого буття в навколишньому світі. Вона є істотою, «якій відкрита вся повнота простору».

Праця безпосередньо пов'язана з мисленням. Тварина знає світ тільки крізь призму своїх фізіологічних інтересів. Вона не знає речей самих по собі, вона «знає» себе в речах: проектує речі на себе, на задоволення своїх біологічних потреб. Людина завдяки використанню знарядь праці знає об'єктивні властивості речей, знає їх такими, якими вони є самі по собі безвідносно до її потреб. В праці людина застосовує річ проти речі (Гегель вбачав у цьому «хитрість розуму»). Так, при застосуванні каменя проти дерева первісна людина дізналася, що камінь твердіший за дерево. У цьому знанні зафіксоване відношення самих речей, а людина вилучена з нього. Мислення людини оперує об'єктивними властивостями речей.

Певне знання властивостей речей і вміння оперувати ними («технічне мислення») у зародку притаманне тваринам. Імовірно, воно тривалий час було властиве і предкам сучасної людини до появи мислення у мовній формі. Так принаймні вважають сучасні дослідники.

Праця зумовила й зміну відношення людини до самої себе. Тварина спонукається до дії (пошуку їжі тощо) лише під безпосереднім тиском потреб. Людина виготовляє знаряддя і тоді, коли вона сита (за відсутності потреб), і тоді, коли голодна. Вона тамує голод, але працює над знаряддям. Це свідчить, що людина піднялася над своїми потребами, навчилася дисциплінувати їх, бути певною мірою їх господарем. Здатність людини підноситися над собою (своїми біологічними потребами) дала підставу німецькому філософу Гельмуту Плесснеру (1892-1985) назвати її ексцентричною істотою: «Якщо життя тварини центричне (злите з її тілом), то життя людини ексцентричне, вона не може порвати центрування, але одночасно виходить із нього назовні».

Істота, яка взяла в руки камінь, стала загрозливою не лише тваринам, а й собі. Адже камінь є не тільки знаряддям праці, а й зброєю. В природі тварини одного виду, як правило, не знищують одна одну, оскільки це суперечить виживанню виду. Цьому підпорядковані певні інстинктивні механізми. У вовків, наприклад, під час гризні достатньо слабшому відкрити найвразливіше місце (горло) і сильніший відпускає його. Це діє як сигнал - «здаюсь». Мавпи, як і далекі предки людини, не мали особливих природних «озброєнь» для заподіяння смертельних ударів собі подібним. У тваринному стаді діє право сильного. Воно має ієрархічну структуру, і поведінка кожного в ньому залежить від місця в цій структурі.

Коли жива істота «взяла камінь» (штучне знаряддя взагалі), вона вийшла за межі природи не лише як середовища - вона зруйнувала природу і як природний стан відносин у стаді, який забезпечував виживання в ньому всіх. Адже знаряддя як зброя були задіяні в боротьбі за самок і їжу, тобто використовувалися проти членів стада. Сучасне «високоцивілізоване» суспільство щодо цього не надто віддалилося від таких виявів поведінки: найновіші науково-технічні досягнення застосовуються передусім як зброя для знищення собі подібних. Природа не передбачила механізмів, які могли б захистити істоту, що «взяла камінь» (озброєну неприродним чином), саму від

себе. Голими руками людині важко вбити людину: під час боротьби агресивність спадає, а відчайдушні крики жертви «вмикають» у сильнішого психологічні механізми жалю. Каменем або ножем вбивають за мить.

Природні механізми погашення агресивності не встигають «увімкнутися». Сучасна техніка робить миттєвим акт знищення людей, дистанціює вбивцю й жертву. Одним натисненням кнопки можна приректи на смерть тисячі і навіть мільйони людей. І це може зробити навіть людина, яка не переносить на вигляд крові. Тому завдяки «знаряддю-зброї» первісна людина стала ворогом передусім сама собі, вона почала знищувати своїх родичів. Знаряддя створили загрозу її існуванню.

Застосування знарядь підриває і право сильного. Завдяки техніці відмінність між сильним і слабшим зникла: достатньо сильному відвернутися чи не помітити - і він отримає каменем по голові. Отже, застосування «знарядь-зброї» у внутрішньостадійній боротьбі зруйнувало сформовані природою відношення у стаді. І тому первісна людина постала перед дилемою: вижити, сформувавши відносини, відмінні від тих, що панують у природі, або загинути. Людська спільнота відрізняється від стада передусім принципово іншими внутрішніми відносинами. Стадо структурується ієрархією сили. В ньому діє закон виживання сильного: виживе він - збережеться рід. Людська спільнота керується мораллю, яка у найпростішій своїй формі охоплює життєво необхідні вимоги, насамперед заборону вбивств, інцесту (заборона шлюбів і статевих стосунків між батьками і дітьми, братами і сестрами), обов'язок допомагати родичам. Вважають, що ці норми моралі виникли для регулювання відносин, що сформувалися у зв'язку із застосуванням знарядь. За словами Гелена, неусталеність людини як діючої істоти потребувала дисципліни, що виникла насамперед у формі моралі.

Не випадково першою вимогою є заповідь «не убий». Вона найтісніше пов'язана з небезпекою, що виникла у зв'язку із застосуванням знарядь як зброї у суперечках і спрямована на приборкання зоологічного індивідуалізму. Вбивство братом брата (Каїн та Авель) засуджується як найбільший гріх. Людська спільнота істотно відрізняється від стада і щодо статевих стосунків. У стаді існує ендогамія, тобто потомство відтворюється на основі внутрішньостадних статевих зв'язків, а в суспільстві - екзогамія (зовнішні для роду зв'язки) або агамія (заборона шлюбів між близькими родичами). Етнографи спочатку вбачали в забороні інцесту здогад наших далеких предків стосовно несприятливих наслідків кровозмішування. Однак згодом вони відкинули цю гіпотезу: первісна людина не завжди усвідомлювала навіть зв'язок між статевим актом і народженням дитини.

В основі заборони статевих зв'язків між близькими родичами були постійні сутички за володіння особами жіночої статі у первісному стаді, які через застосування знарядь спричиняли непередбачувані наслідки, постійно тримали стадо в напрузі, руйнували його здатність протидіяти зовнішній агресії.

Регулювання статевих відносин зумовило до створення шлюбу, завдяки якому людина окультурила один із найсильніших своїх інстинктів. Завдяки цьому виник рід - спільнота, заснована на природних зв'язках (його члени

споріднені по крові), але відношення в якій регулюються мораллю. У процесі розвитку роль першого чинника (крові) у формуванні спільнот послаблювалася. На передній план вийшли економічні та культурні чинники, а надприродні норми регулювання відносин, які започаткувала мораль, зростали. Завдяки цьому почало формуватися суспільство.

6. Сфери буття людини

Буття людини охоплює різні сфери (аспекти, виміри), які тільки в єдності уможливлюють таку складну істоту, як людина. Як зазначалося, вона є передусім біологічним організмом, тілом. «Я» зливаюся зі своїм тілом, не існую поза ним. Однак «Я» не тільки тіло, «Я» ототожнюю себе також зі своїми переживаннями - думками, емоціями, сподіваннями: «Я» думаю, хочу та ін. «Я», отже, зливаюся з моєю психікою (свідомістю). Крім цього, «Я» є членом суспільства (сім'ї, робочого колективу, суспільних і політичних організацій). «Я» є, наприклад, батько, викладач філософії. Тут «Я» ототожнює себе з певною соціальною роллю, задає соціальний вимір своєму буттю. І нарешті, «Я» може визначити себе як духовну (культурну) істоту. «Я» є носієм певних духовних цінностей - моральних, релігійних, правових, художніх тощо.

Отже, в бутті людини можна виділити такі сфери: тілесність, свідомість, соціальність і духовність. Про те, що людське буття поєднує різні сфери, філософи та світові релігії проголошували давно. Так, Платон і Арістотель виділяли в людині тіло і душу. Згідно з християнством душа людини може причаститися до духовності, й людське буття набуває тричленної структури - тіло, душа і дух. Таку структуру буття приписує людині М. Шеллер. З XIX ст. філософи і соціологи усвідомили, що соціальність є також невід'ємною сферою буття людини.

До виникнення філософської антропології, яка вивчає структуру буття людини і взаємозв'язок між його сферами, філософи, як правило, абсолютизували певний вимір людини. Так біологізаторські концепції (зокрема, ніцшеанство) надають перевагу тілу. Психологізаторські (психоаналіз, феноменологія, екзистенціалізм) - психіці (свідомості). Соціологізаторські - абсолютизують соціальний вимір людини (марксизм, концепції, що зводять людину до homo economicus (людини економічної) та ін.). Культурологізаторські концепції розглядають людину як передусім релігійну, моральну чи правову істоту. Сюди ж можна віднести і визначення людини як homo ludes (людина, що грає), яка абсолютизує в людині здатність до гри, до освоєння світу за допомогою мистецтва. Слід зазначити, що класифікація людських істот як homo sapiens (людина розумна) також абсолютизує лише одну з психологічних здатностей людини.

Виміри, сфери буття людини існують у нерозривній єдності. Тільки уві сні чи за психічного захворювання людина перетворюється на біологічний організм. А в нормі будь-який вияв людини включає майже всі виміри її буття. Так, споживання їжі є задоволенням біологічних потреб, але воно здійснюється за участю свідомості та культурних норм; кохання є соціальним почуттям, але включає тілесність людини і культуру - один в коханій людині бачить вільну

істоту, інший зводить її до речі. Основою, на якій ґрунтуються інші сфери буття людини, є тіло. Всі інші (свідомість, соціальність, культура) тісно пов'язані з тілом й зумовлені ним.

З усіх відношень, у які можуть вступати різні сфери буття людини, філософської антропології стосуються передусім ті, в яких задіяна сфера тіла. Це відношення: тіло - психіка (свідомість), тіло - соціальність, тіло - культура. Інші відношення є предметом вивчення інших наук, які можна розглядати як відгалуження філософської антропології. Наприклад, відношення соціальності та свідомості вивчає соціологія. Відношення між різними сферами буття людини передбачають взаємовплив, взаємодетермінацію, тобто охоплюють як прямий, так і зворотний вплив.

Тіло - психіка (свідомість). Вплив тіла на свідомість можна охарактеризувати поняттями «умова - зумовлене». Тіло не є причиною свідомості (нею є суспільство), але воно задає умови, параметри буття свідомості. Тіло укорінює свідомість в реальне буття. «Я» (свідомість) має реальне буття (займає місце в просторі) тільки завдяки тілу, якщо не брати до уваги релігійні та деякі філософські концепції (Платон, Декарт), які розглядали душу (свідомість) як окрему субстанцію, самостійний вид буття.

Тіло задає і часові межі буття свідомості. Вона прокидається до життя в тілі й завершує (принаймні своє земне буття) в ньому. Тіло зумовлює просторово-часову перспективу сприймання світу. Ближчі в просторі й часі предмети людина бачить чіткіше, ніж віддалені. Взагалі вона сприймає світ перспективно, з позиції місця (з квартири, Києва, Землі, Сонячної системи) і часу. Тілесна істота не може вискочити з власного тіла і сприймати світ безперспективно. Цим сприймання світу людиною відрізняється від сприймання трансцендентального суб'єкта класичної філософії та безтілесних істот (ангелів, демонів), якщо припустити їх існування. Тіло індивідуалізує «Я» людини. Завдяки тілу «Я» не є абстрактною людиною взагалі, а є чоловіком чи жінкою, що має певний вік, зовнішній вигляд, набір хвороб тощо. Саме завдяки тілу людина відрізняється від інших людей, її впізнають.

У зворотному ракурсі (погляд на тіло з позиції свідомості) тіло постає як зовнішня обмеженість свідомості, як межа, поставлена людині її тілесними можливостями. Вона прагне подолати цю межу. Їй (свідомості) хотілося б бути водночас у різних місцях, жити в різні часи, бути всемогутньою та ін. У свідомості людина прагне бути мало не Богом. Для подолання меж, заданих тілом, свідомість створює техніку, яка посилює її могутність, медицину, що розширює часові межі буття, науку, яка долає перспективізм її сприймання світу. Традиція, згідно з якою тіло розглядається як обмеженість (темниця) душі, йде від Платона і християнства. Вона засвідчує справді діалектичну ситуацію: те, що прив'язує людину до життя, що вкорінює в нього, неминуче обмежує її.

Тіло - соціальність. У контексті тілесності й соціальності також виникають філософські проблеми. У ситуації, за якої тілесність визначає соціальність, тіло є основою конституювання (формування) таких соціальних груп, як діти,

юнаки, дорослі, літні люди, жінки, чоловіки, інваліди та ін. Кожну з них можна досліджувати під кутом зору філософської антропології.

Наприклад, особливістю молодої людини є те, що вона статево (біологічно) дозріла (почувається дорослою), а соціально ще незріла - не має професії, не може матеріально утримувати сім'ю, вкрай обмеженим є її життєвий досвід. Між статевою і соціальною зрілістю молоді в сучасному суспільстві існує розрив, якого не було (або він був невеликим) у традиційному суспільстві. Цим зумовлена соціальна неусталеність молоді, вразливість її психіки, схильність до асоціальних дій. Дехто так зживається з роллю молодого, що до сивини не може вийти з неї. Це явище має назву «інфантилізм». Воно зумовлене небажанням молодої людини брати на себе соціальні обов'язки, зумовлені її віковим статусом.

Іншим прикладом є так звана феміністична проблема. Жінка, яка на рівні свідомості почувається вільною особою і, отже, рівноправною з чоловіком, яка більшість соціальних обов'язків виконує на рівні з чоловіком, розглядається суспільством як другорядна істота, зазнає дискримінації за статтю. Це виявляється в обмеженні доступу жінок до престижних занять (зокрема керівних), і в оцінці жіночої статі у культурі загалом. Так, в європейській культурі, згідно з біблійною традицією, жіноча стать оцінюється як гріховна, оскільки через Єву гріх увійшов у цей світ.

Відношення тіла і соціальності має і зворотний аспект - підхід до тіла з позиції соціального. Під соціальним кутом зору тіло постає насамперед як здоров'я людини, тобто як здатність виконувати певні соціальні обов'язки, здатність забезпечувати власне існування. Турбота про здоров'я, свідоме ставлення до власного тіла є ознакою цивілізованості суспільства. Останніми роками у перспективі відношення «соціальність - тіло» виникли нові проблеми, пов'язані з трансплантаційною медициною, евтаназією (добровільним відходом з життя за допомогою медика) та ін. Суть проблеми зводиться до питання, в який тип соціальних відносин вкладається ставлення людини до її тіла. «Ким є людина щодо власного тіла - господарем чи орендарем?» - так формулює питання сучасний український дослідник В. Шкода. Якщо господарем, то вона має право на торгівлю своїми органами і евтаназію. Якщо ні («не вона дала життя своєму тілу й не їй належить право позбавляти його життя» - така позиція християнської етики), то її ставлення до тіла має бути цілком іншим. Ці непрості питання широко дискутуються світовою громадськістю, їх вивчають філософія медицини та біоетика.

У політиці тіло також відіграє певну роль. Традиційно претендент на найвищу державну посаду має бути фотогенічним, імпозантним.

Тіло - культура. Це відношення між сферами буття людини також є двоаспектним: можна стверджувати про вплив тіла на культуру і навпаки.

Так, мистецтво - хореографія, скульптура, архітектура, живопис, поезія, театр та інше можливе завдяки тому, що тіло людини «вміє» рухатися, чути, бачити, говорити. Навіть особливості видів мистецтв зумовлені значною мірою різними тілесними здатностями людини. Ознакою творів мистецтва є їхня співмірність з тілом людини, гармонія з ним. Так, основою музики, орнаменту,

поезії є біоритми (для інших істот, наприклад слона і бджоли вони, напевно, інші), а танець взагалі є виявом ритміки тіла. Співмірні людському тілу й архітектура, скульптура. Хмарочоси та єгипетські піраміди вражають наше сприймання, але, не будучи співмірними нашому тілу, не сприймаються як прекрасні. Певною мірою вплинуло тіло і на релігійні уявлення. Міфологічні боги антропоморфні, а християнський трансцендентний Бог для того, щоб стати близьким, співмірним людині, втілився в образі людини. У мусульманстві Бог, є найбільш трансцендентним (не має ні образу, ні імені), між ним та людиною тілесним посередником виступає Мухаммед. А Будда взагалі вважається Богом-людиною.

Тіло конституювало й інші релігійні уявлення. Зокрема, християнство, визнаючи душу чимось окремим від тіла, вважає, що перед Страшним судом мертві воскреснуть у плоті. Наявність тіла в останньому акті людської драми не випадкова: справжніх страждань (пекло) і справжнього блаженства (рай), які б не були пов'язані з тілом, християнство не уявляє. Тіло та його потреби зумовили мораль. Мораль і близьке до нього право спрямовані на приборкання зоологічного індивідуалізму. Виконання правових норм гарантується силою, яка, зокрема, передбачає тілесні покарання (ув'язнення).

Співмірною, узгодженою з тілом є також техніка, адже технікою людина керує завдяки тілу. Вона є певною мірою продовженням тілесних здатностей людини: посилює здатності рухатися, копати, піднімати тягар, різати і навіть думати.

Навіть в науці, зокрема в фізиці, простежується роль тіла, що зумовило поділ фізики на вчення про світло, звук, теплоту. Отже, тіло людини відіграло істотну роль у формуванні культури. Культуру загалом можна розглядати як штучний, створений людиною світ, співмірний, згармонізований з людиною (її тілом). Існує і зворотний вплив культури на тіло. Культура існує як певна символічна система, яка кожному включеному в неї предмету надає свого відмінного від природного, значення. Так відбувається і з тілом людини, включеним у культуру. Воно набуває культового неприродного значення. Цим зумовлені заборона канібалізму, поховання тіла, поклоніння мощам, татуювання, прикрашання тіла та ін. Від народження, коли немовля обгортають «крижмою» - полотном, що символізує його перехід із світу природи у світ культури, тіло людини потрапляє в новий світ, в якому його діяльність регламентується не природним, а культурним чином.

Загалом структура сфер буття людини (тіло - свідомість - соціальність - культура) відкриває доступ до розуміння багатьох явищ людського життя.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте основні філософські проблеми антропогенезу.
2. Чи культура є причиною трансформації людини в біологічно неповноцінну істоту, чи біологічність людини є причиною виникнення культури? Доведіть дилему.
3. Чому праця людини безпосередньо пов’язана з мислення?

4. Чи є людина лише соціальною істотою? Яке місце в людській сутності має біологічний фактор? Обгрунтуйте позицію.
5. Як взаємопов’язані знаряддя праці людини і виникнення суспільства?
6. Охарактеризуйте основні виміри свідомості.
7. Яка роль «біологічності» та «соціальності» у виникненні свідомості?
8. Прибічником яких (і чому?) концепцій свідомості ви є: індивідуалістичних чи колективістських?
9. Які форми має людське буття?
10. Вкажіть специфіку людського духовного буття людини.

Філософський словник до теми: людина, індивід, особа, індивідуальність, генеалогія людини, еволюція, , культурна еволюція, космогенез, духовність.